

Muzej istočne Bosne Tuzla

Rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu "Stara džamija" u Sokolu - SO Gračanica¹

Lokalitet "Stara džamija" se nalazi u okviru aktivnog seoskog muslimanskog groblja, lociranog u samom centru sela Soko, u neposrednoj blizini srednjovjekovnog grada Soko.

Džamija se vodi u zemljišnim knjigama kao vlasništvo vakufa džamije u Sokolu.

U periodu od 11. do 21. juna 1984. godine ekipa Muzeja istočne Bosne Tuzla, u sastavu: Veljko Milić, kustos arheolog kao rukovodilac radova, Branko Belić, kustos arheolog Muzeja u Doboju, Aleksandra Popović, student arheologije i Savo Vujić, tehničar, je obavila arheološka istraživanja na lokalitetu "Stara džamija".

Arheološka istraživanja su preduzeta iz razloga što je 1980. godine sagrađena nova džamija, a ovu staru je trebalo porušiti ili pak preurediti u neku novu namjenu.

Cilj iskopavanja je bio taj da se provjeri istinitost sačuvane seoske tradicije da je ova džamija sagrađena na temeljima stare srednjovjekovne crkve ili pak da je srednjovjekovna crkva vremenom pretvorena u džamiju. Pored sačuvane tradicije da je na ovom mjestu bila crkva i opšti izgled džamije (građevine) u vidu izduženog pravougaonika je

ukazivao da njena izvorna namjena nije mogla biti islamska bogomolja.

U tom smislu obavljani su istraživački radovi unutar same građevine kao i radovi na praćenju vanjskih zidova. U unutrašnjosti građevine postavljene su dvije sonde: jedna uz istočni, a druga uz zapadni zid. Ove sonde su išle čitavom širinom građevine, a široke su bile po 2,5 m. Pored ove dvije sonde u unutrašnjosti građevine je prokopan i kanal uz čitavu dužinu južnog zida.

Pored navedenih radova, u unutrašnjosti građevine obavljani su i radovi na obijanju maltera na svim unutrašnjim zidovima. Sa vanjske strane građevine istraživački radovi su obavljani sa svih strana: sjeverne, južne, istočne i zapadne.

Na istočnoj strani vanjskog zida postavljena je sonda koja je pratila zid (dimenzije 5 x 1,5 m). Početak ove sonde postavljen je na ivicu južnog zida, što znači, s obzirom na širinu zgrade, da je dio istočnog vanjskog zida prema sjevernoj strani ostao neistražen.

U toku radova na ovoj sondi naišli smo na zid koji izlazi iz okvira navedene sonde, a pruža se u pravcu I - Z.

Praćenjem ovog zida konstatovali smo da je dugačak oko 4 m i da je postavljen vrlo plitko u zemlji. I pored toga što je zidan malterom, nismo ga mogli dovesti u vezu sa građevinom, a s obzirom na veliki pad terena nije isključeno da nije služio kao neka vrsta podzide.

Na zapadnoj strani postavljena je takođe sonda čije su dimenzije 2,5 x 1,5 m. Ova sonda postavljena je ispred samih ulaznih vrata.

¹ Ovo je izvještaj Muzeja istočne Bosne u Tuzli, koji je svojevremeno proslijeđen Zajednici kulture Gračanica, kao naručiocu i «finansijeru» projekta. Izvještaj je potpisao vođa istraživačke ekipe na objektu kustos-arheolog Veljko Milić, a objavljujemo ga zahvaljujući nekadašnjem direktoru Muzeja pok. prof. Nikoli Panjeviću, koji je jedan primjerak ovog materijala svojevremeno ustupio Zavičajnoj zbirci Gračanica s preporukom da se koristi u daljim arheološkim istraživanjima srednjovjekovnog grada Soka.

Na sjevernoj strani iskopan je kanal širine 0,80 m. Ovaj kanal išao je uz zid za koji se dalo konstatovati da je novijeg datuma, a služio je kao ograda oko građevine.

Pored svih navedenih radova na vanjskim zidovima je u najvećoj mjeri obijen i malter.

Navedenim radovima završena su arheološka istraživanja za 1984. godinu. Ono što je posebno začuđujuće jeste to da ova arheološka istraživanja nisu dala nikakav pokretni arheološki materijal, koji bi nam omogućio da nastanak građevine i njenu namjenu lakše i sveobuhvatnije sagledamo i objasnimo. Jedini izuzetak je nekoliko keramičkih fragmenata iz turskog perioda koji su pronađeni neposredno ispod same drvene patosnice današnje stare džamije. Upravo zbog toga ovi keramički fragmenti i nemaju neku posebnu važnost.

Iz navedenih razloga vrijeme nastanka građevine i njenu namjenu pokušaćemo objasniti kroz mjesto na kojem je sagrađena i njenu arhitekturu.

Tlo na kojem je sagrađena naša građevina je veoma strmo sa izrazitim padom od sjevera prema jugu. Ovo tlo predstavlja živu kamenu stijenu na koju su postavljeni zidovi građevine.

Sama građevina je postavljena u neposrednoj blizini srednjovjekovnog grada Sokola, koji je izgrađen na kamenoj stijeni iznad potoka Sokolice oko 6 km sjeverno od Gračanice. Jedini mogući prilaz u sam grad je sa njegove sjeverne strane gdje je sagrađena i naša građevina. Sam grad Soko i našu građevinu razdvaja neveliko prirodno udubljenje, koje je najvjerovatnije bilo premošteno mostom. I kod današnjeg stanovništva je sačuvana tradicija da se tu negdje u davna vremena nalazio drveni most. Ovo prirodno udubljenje je danas dobrim dijelom nasuto šutom,

Stara džamija sa srednjovjekovnim gradom Sokolom u pozadini; iskopavanje 1984.; snimak sa sjeverne strane; snimio Veljko Milić

te izgleda mnogo blaže, a čak je i jedan stambeni objekat tu sagrađen.

Sam grad Soko se prvi put spominje 1449. godine, a nalazio se u vlasništvu kneza Radivoja, sina kralja Ostoje, koji je te iste godine poslije sklapanja braka sa Katarinom, kćerkom Nikole od Velike (kraj današnje Slavonske Požege), poklonio tastu i tašti polovinu Sokola (1).

Najvjerovatnije je da je Soko pao pod tursku vlast 1520. godine. Naime, mađarske posade (prema Ištvaniju - savremeniku ovih događaja, koji ih je opisao nekoliko decenija kasnije) poslije pada Srebrenika pod tursku vlast 1520. godine od straha zapališe tvrđave Soko kod Gračanice i Tešanj, te pobjegoše.

Ovo nekoliko kraćih podataka o srednjovjekovnom gradu Sokolu navodimo iz razloga što smatramo da vrijeme nastanka i namjenu naše građevine možemo bolje objasniti posmatrajući je u sklopu srednjovjekovnog grada Sokola. Sama građevina je u osnovi pravougaonog oblika (dimenzije vanjskih zidova su 12,64 x 7,60 m), a orijentisana je u pravcu Z-I. Današnji izgled građevine je na sprat, s krovom na četiri vode.

Arheološka istraživanja unutar same građevine nisu potvrdila postojanje nikakvih pregradnih zidova, što ne znači, s

obzirom na veći broj dogradnji na građevini, da ih nije i bilo, a možda su pregrade bile od drveta koje je vremenom propalo.

Prozori i vrata su polukružno zasvedeni, a napravljeni su od fino obrađenog kamena. Prozori i vrata prizemlja su sagrađeni od mnogo bolje obrađenog kamena nego prozori sprata, a kamen koji je obrađivan za ovu namjenu potiče iz kamenoloma nedaleko od same građevine.

Uz južni zid sa unutrašnje strane konstatovana je veća količina šteta koja se sastojala od kamena i srednjovjekovnog maltera sa tragovima gorenja. Najveći broj ovih kamenica je od lomljenog kamena, a na nekoliko od njih su primijećeni tragovi obrade. Neki od obrađivanih komada su polukružno udubljeni sa jedne strane što nas navodi na pomisao da je prvobitni izgled građevine imao možda svod, ili su pak ti komadi bili ugrađeni u neke natprozornike ili nadvratnike.

Ispred ulaznih vrata sa unutrašnje strane konstatovana je na nekoliko mjesta podnica koja je bila napravljena od gline pomiješane s pljevom. Na ostalim dijelovima istraženog prostora ova podnica nije konstatovana, što znači da je vremenom uništena. Na istom nivou gdje i podnica, konstatovani su tragovi paljevine. Ovi tragovi su na istom nivou i na zapadnom i na istočnom dijelu građevine što nas upućuje na zaključak da je građevina u datom momentu bila izložena požaru.

Moguće je da ovi tragovi paljevine potiču od požara iz 1520. godine kada je posada grada Sokola zapalila grad i pobjegla ispred Turaka. Ištvanjani za ovaj događaj kažu da je Toma Matusnaj, ban Srebreničke banovine, a ujedno i Sokola i Tešnja, pobjegao noću iz grada, a ostavo posadu da se bori. Poslije deset dana borbe srebrenička posada je kapitulirala i bila sva sasječena (2).

Uplašene ovakvim događajem u Srebreniku, posade Sokola i Tešnja napuste svoje gradove i zapale ih (3).

Na osnovu dobijenih rezultata prilikom arheoloških istraživanja, možemo konstatovati da se ovdje radi o jednoj srednjovjekovnoj građevini, koja je sagrađena, najvjerojatnije, u prvoj polovini 15 vijeka. Međutim, i pored postojanja tradicije da je džamija sagrađena na mjestu srednjovjekovne crkve, nismo sa sigurnošću u mogućnosti da kažemo da je ova građevina u svojoj prvobitnoj namjeni napravljena kao crkva.

Ovo iz prostog razloga što u toku istraživačkih radova nismo otkrili aspidu - jedan od bitnih arhitektonskih elemenata crkvenog graditeljstva.

Isto tako, u iskopanom prostoru unutar građevine nisu konstatovani nikakvi arhitektonski elementi koji bi govorili u prilog da je ova građevina u svojoj prvobitnoj namjeni sagrađena kao crkva.

Čini nam se da je najvjerojatnije ova građevina napravljena sa nekom drugom namjenom, možda kao feudalni dvorac u kojem je stanovao feudalac. Ovakvi dvorci u srednjovjekovnoj Bosni su se zvali d v o r (4). U načinu gradnje vlastelinski dvor se isticao svojom veličinom u odnosu na kuće ostalog stanovništva, a mogao je biti sagrađen i u selu i u gradu. Ovakvi pojedinačni dvorovi su građeni i u varoškim naseljima i u podgrađima. Međutim, pisanih podataka o vlastelinskim dvorovima je vrlo malo. Danas znamo da je jedan dio viših feudalaca stanovao u dvorovima koji su bili smješteni po utvrđenim gradovima. Iz prve polovine 15. vijeka takvi dvorovi se spominju u Borču, u Samoboru na Drini, u Sokolu na Drini i Blagaju kod Mostara (5).

Kad govorimo o srednjovjekovnom vlastelinskom dvoru moramo naglasiti da se pojam ovakvog dvora nije nikad izjednačavao sa pojmom grada. Sam dvor je zidan od kamena sa krečnim malterom (6). Prema izvještaju M. Vege, dvorac u Podgradu kod Blagaja je imao pravougaonu osnovu, a

pod mu je bio napravljen od nabijenog maltera (7).

Ukrašavanje srednjovjekovnih vlastelinskih dvorova takođe nam je slabo poznato pa moramo pretpostaviti da je oprema bosanskih dvorova bila izvedena u drvetu koje je vremenom propalo (8).

Ovakva namjena pri izgradnji naše građevine je bila vrlo logična u sklopu srednjovjekovnog fortifikacionog kompleksa tvrđave Soko jer se sama građevina nalazi na prilaznoj strani ulaza u tvrđavu, koji je išao preko jednog širokog rova sa drvenim mostom. Ova građevina je služila kao vlastelinski dvor sve do 1520. godine, odnosno sve do pada srednjovjekovnog grada Sokola pod tursku vlast. Najvjerovatnije je da je i vlastelinski dvor (u ovom slučaju naša građevina) tom prilikom zapaljen i dobrim dijelom porušen. U tom paljenju i rušenju najviše je stradao južni i dobar dio istočnog i zapadnog zida.

Dakle, padom tvrđave Soko u turske ruke naša građevina je izgubila svoju prvobitnu namjenu. Međutim, građevina je ubrzo zatim obnovljena i dobija svoju drugu namjenu. Mi pretpostavljamo da ta građevina u prvoj polovini 16. vijeka postaje crkva. Ovakva konstatacija bi se dala objasniti na sljedeći način. Pri dolasku Turaka na građevini je bilo dosta rušenja i paljenja što potvrđuju tragovi gorenja, sačuvani na kamenu i obrušeni uz južni zid sa unutrašnje strane. Okolno stanovništvo polovinom 16. vijeka je srpsko, a kao pripadnici pomoćnih odreda turske vojne sile oni dobivaju dozvole da grade svoje bogomolje (Ozren, Vozuća i dr.), pa je moguće da su dobili i dozvolu da poprave građevinu ispred ulaza u srednjovjekovnu tvrđavu Soko. Tada su vršeni ojačanja južnog i dijelova zapadnog zida od urušenog materijala.

Poznato je takođe da turske vlasti nisu gotovo nikako dozvoljavale zidanje novih crkava, već samo obnovu postojećih ili pak zidanja novih na mjestima gdje su do njihovog dolaska postojale stare crkve. Čak je i za takvu gradnju trebalo tražiti dozvolu, a vrlo često su takve dozvole iznuđivane uz naplatu dosta visokih taksa. Čak su u bosanskom sandžaku 1516, 1530, 1539, i 1542. godine izdate naredbe da se u bosanskom sandžaku poruše sve crkve koje su podignute na mjestima gdje ranije nisu postojale (9).

Upravo nas ovakva politika gradnje i obnavljanja crkava u prvoj polovini 16. vijeka upućuje na zaključak da je u neposrednoj blizini današnje naše građevine postojala crkva, možda drvena, koja je takođe stradala u požaru 1520. godine. Zbog toga okolnom stanovništvu nije bilo teško dobiti dozvolu za gradnju nove crkve, a tu gradnju izveli su na taj način što su obnovili, već tada bivši, vlastelinski dvor. Samo na ovaj način mogla bi se objasniti činjenica da naša građevina nema crkvenih arhitektonskih elemenata.

I mjesna tradicija u selu zna da je naša građevina nekada bila crkva. Takođe, tradicija srpskog stanovništva iz okolnih sela, zabilježena u drugoj polovini 19. vijeka pamti da je ovdje bila njihova crkva (10).

Ova građevina je služila kao crkva sve do velikog tursko-austrijskog rata 1683-1699. godine. To je vrijeme velikog stradanja hrišćanskog stanovništva, a istovremeno to je i vrijeme rušenja većeg broja crkava i manastira. Tada je stradao manastir Paprača kod Šekovića, manastir Ozren na Ozrenu, a u predjelu Usore manastiri Liplje i Stuplje (11).

Posljedice rata odrazile su se i na etnički sastav okolnog stanovništva. Naime, gubljenjem Budima, Ugarske i Slavonije tamošnje tursko stanovništvo se preseljava u

Stara džamija snimljena sa južne strane; iskopavanje 1984.; snimio Veljko Milić

Bosnu, prvenstveno u njene sjeverne krajeve, odnosno u krajeve oko rijeka Spreče i Bosne, (12). što je dovelo do povećanja broja muslimanskog i smanjenja broja hrišćanskog stanovništva.

Ovakve promjene u etničkom sastavu stanovništva nametnule su potrebu za gradnjom građevinskog objekta za vršenje islamske vjeroispovijesti. S obzirom da je broj hrišćanskog stanovništva u velikom broju smanjen, sasvim je logično da je islamsko stanovništvo svoju bogomolju moglo napraviti preuređenjem dotadašnje crkve u džamiju.

Ovakva situacija se dogodila i u Sokolu, gdje su tragovi preuređenja dotadašnje crkve u džamiju dobro vidljivi, što naročito dolazi do izražaja na mjestu gdje je sagrađen mihrab. Naime, novi graditelji su jednostavno izbili dio južnog zida na njegovom srednjem dijelu i tu sagradili mihrab (ovalno udubljenje u zidu džamije od strane kible gdje džamijski imam klanja rukovodeći grupnim klanjanjem).

Međutim, novi način zidanja, novi malter i naknadno ubacivani komadići kamena radi popunjavanja praznina između ranijeg i novougrađenog zida nisu mogli

sakriti tragove naknadnih građevinskih intervencija.

Ovakve građevinske intervencije vidljive su i na drugim mjestima, što posebno dolazi do izražaja na sjevernom zidu, gdje su u visini sprata (prema današnjem stanju), nešto bliže zapadnom zidu, probijena manja vrata do kojih se dolazilo drvenim stepeništem. Istovremeno sa ovim dogradnjama sagrađen je i drveni minaret na zapadnoj strani.

U toku 1934. godine na građevini (tada već džamiji) su preduzeti novi građevinski radovi. Stari drveni minaret je porušen, a sagrađen je novi od kamena vezanog cementnim malterom. Radi ulaska u minaret probijen je zapadni zid, a tragovi ovog probijanja su takođe dobro vidljivi. Tada su zazidana manja vrata u visini današnjeg sprata na sjevernom zidu, a probijena veća u visini prizemlja koja su postala glavna ulazna vrata. Istovremeno su prvobitna vrata na zapadnoj strani zazidana ciglom. Po završetku svih ovih radova dograđen je današnji trem ispred ulaznih vrata na sjevernoj strani.

Ovim bi bili obuhvaćeni svi građevinski radovi od početka gradnje naše građevine pa sve do danas.

Zaključak

Iz svega gore iznijetog možemo zaključiti da je naša građevina nastala u prvoj polovini 15. vijeka, čija je namjena najvjerojatnije bila ta da služi kao vlastelinski dvor. Ovu svoju namjenu građevina je zadržala sve do 1520. godine, odnosno do pada srednjovjekovnog grada Sokola pod tursku vlast.

30-tih godina 16. vijeka građevina je pretvorena u crkvu. To je vrijeme kada se crkveni objekat mogao podići samo uz

posebnu dozvolu turskih vlasti. Zato nam izgleda logično da je bivši vlastelinski dvor dobio svoju novu namjenu, odnosno da je pretvoren u crkvu.

Kao crkva naša građevina služi sve do velikog tursko-austrijskog rata 1683-1699. godine. Ovaj, za Turke izgubljeni rat, doveo je do velikih etničkih promjena u sjevernoj Bosni. Veliki broj hrišćanskog stanovništva u sjevernoj Bosni je stradao ili otišao u druge krajeve, a isto tako, veliki broj islamskog stanovništva se vratio iz krajeva sjeverno od rijeke Save. Na taj način se u Sokolu ukazala potreba za izgradnjom građevine u kojoj bi se obavljala islamska vjeroispovijest. Ova izgradnja građevine za potrebe islamske vjeroispovijesti je bila najjednostavnija pretvaranjem već postojeće crkve u džamiju.

Međutim, da bi se crkva pretvorila u džamiju bilo je neophodno obaviti neke dodatne građevinske radove, što je na našoj građevini ostavilo jasne tragove.

Kao džamija, naša građevina je služila sve do 1980. godine, pošto je te iste godine, nešto istočnije od strane, napravljena vrlo lijepa nova džamija.

Iz svega gore iznijetog proizlazi činjenica da bi bilo neophodno zaštititi ovu građevinu od daljnjeg propadanja.

Međutim, pri realizaciji same zaštite, poželjno bi bilo ispitati prostor koji je ostao neistražen u toku naših istraživačkih radova, što se posebno odnosi na centralni dio građevine, kao i na prostor sa zapadne strane građevine gdje se u toku istraživačkih redova nalazila velika količina kamena i šuta.

Prije realizacije same zaštite bilo bi neophodno sačiniti elaborat o kompletnoj zaštiti građevine i unaprijed joj utvrditi novu namjenu.

Naše mišljenje je takvo da bi građevina mogla dobiti neku namjenu koja će biti usko vezana za potrebe srednjovjekovnog grada Sokola po završetku svih istraživačkih i

konzervatorskih radova grada. Iz tih razloga smatramo da bi naša građevina mogla da posluži kao prostor za izlaganje jednog dijela arheološkog materijala koji će biti prikupljen prilikom arheoloških iskopavanja srednjovjekovnog grada Sokola.

Do tog vremena građevina bi mogla da posluži kao prostor za održavanje raznih kulturnih manifestacija, sastanaka i dr.

Tuzla, 19. oktobra 1984.

*Podnosilac izvještaja:
Veljko Milić, kustos arheolog*

Napomene:

1. Hamdija Kreševljaković, Staribosanski gradovi, Naše starine I, Sarajevo 1953. str. 2; Đuro basler, Stari gradovi u Majevidi i Trebovcu, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosbe, IX, Tuzla 1972. str. 58,
2. Isthunffius, Regni Hung. Hist. VI, str. 55; Đoko Mazalić, Tešanj, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1953. str. 289,
3. Đoko Mazalić, isto,
4. Pavao Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna historija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984. str. 464,
5. Isti, 465,
6. Isti, 465,
7. Isti, 465,
8. Isti, 465,
9. Dušan Kašić, Manstir Ozren, izdanje pravoslavne eparhije u Tuzli, str. 16; Milenko Filipović, Počeci i prošlost zborničke eparhije, Bogoslovlje 8 (23) 1964. str. 78,
10. Mitar Popović, O staroj crkvi u gradu Sokolu, Bosansko-hercegovački istočnik, Mjesečni duhovni časopis za crkveno-prosvjetne potrebe srpsko-pravoslavnog sveštenstva, Sarajevo 1896. str. 329,
11. Dušan Kašić, Manastir Ozren, str. 26.
12. Milenko Filipović, Ozrenjaci ili Maglajci, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, Nova serija VII, Sarajevo 1952. str. 343-344; Dušan Kašić, Manastir Ozren, str. 28.